

İSLÂM'DA İKTİSADÎ HAYATIN AHLÂKÎ BOYUTU

Ethical Dimension of Islamic Economics

Tevhit AYENGİN*

Özet

İnsandan üretim, dağıtım ve tüketim aşamalarında dikkate alması arzulan ahlâkî değerleri belirleyen ve bunların adalete uygunluğunu değerlendiren-iktisat ahlâkı, iktisat biliminin en tartışmalı alanlarından birisidir. Bu tartışma, iktisat biliminin sadece tanımlayıcı veya sadece normatif bir bilim olarak kabul edilmesinden kaynaklanmaktadır. Bu makalede İslâm'ın iktisadî konulara yaklaşımının ahlâkî boyutu tartışılmaktadır. Tartışmanın çerçevesini, iktisat-ahlak ilişkisi; İslâm'da iktisadî konuların ele alınış biçimi; iktisadî eylemleri açısından insan; İslâm iktisat ahlâkının düşünce temelleri; İslâm'ın ekonomik konulardaki ahlâkî düzenlemeleri oluşturmaktadır. Makalede, İslâm'ın ekonomik konuları ahlâkî değerleri de dikkate alarak değerlendirdiği ve öncelikli hedefinin bireysel zihni alt yapıyı şekillendirmek suretiyle, sorumluluğu ağırlıklı olarak insana yüklediği ve böylece yönetime mümkün olduğunca az alan bıraktığı sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler

İslâm hukuku, İslâm ekonomisi, ekonomi bilimi, iktisadî ahlâk

Giriş

Ekonomik ilişkiler toplumsal hayatın büyük bir bölümünü işgal etmektedir. Bu ilişkiler, belirli kurum ve değerlerce kontrol altına alınmakta ve yönlendirilmektedir. En önemli kontrol edici ve yönlendirici mekanizmalar; din, ahlâk ve hukuk kurallarıdır. Dinî talepler, sorumluluğu hem bu dünya hem de ahirete taşımak suretiyle insanın bilinç düzeyini şekillendirmekte ve dolayısıyla davranışlarına etki etmektedir. Ahlâk kuralları, beslendikleri değerlerden güç alarak insanî davranışlara, çoğunlukla, maddi yaptırım olmayan dinî veya toplumsal telkin ve baskıyı taşımaktadırlar. Hukuk kuralları ise, bir yandan eylemlerin meşruluğunu sorgularken, diğer yandan ihlali durumunda maddi yaptırımla bunların istenilen doğrultuda gerçekleşmesini zorlamaktadır. Bu kurallar tarihin her döneminde insan davranışları üzerinde etkisini sürdürmüş, bunların hukukî, dinî ve ahlâkî meşruiyetini belirleyerek, eylemlerin kendi

Abstract

Economic ethics, which determines ethical values in the course of production and consumption and assesses their compatibility with the idea of justice, is one of the most controversial areas of economics. The basis of the debate is the question of whether economics is a descriptive or a normative discipline. The moral dimension of Islamic approach to economic subjects has been discussed in this article. The discussion has been formed around the connection between economics and ethics; the modes of evaluation pertaining economic matters in Islam; the individual from the perspective of his economic activities; the foundations of Islamic economic thought; moral regulations of Islam in economic matters. This study aims to prove that economic matters in Islam are evaluated within the frame of economics and moral values, and the immediate goal of the Islamic economic approach is to leave less space possible for administrative body by shaping individual cognitive sub-consciousness.

Key Words

Islamic law, Islamic economics, economics, economic ethics

talep ve değerleri doğrultusunda gerçekleşmesinin nasal olması gerektiğini göstermeye çalışmıştır.

İslâm'ın bireysel ve toplumsal hayata ilişkin taleplerinde de aynı özelliklerin bulunduğu bilinen bir gerçektir. Ancak bunları ahlâkî ve hukukî talepler şeklinde ikili bir tasnife tabi tutmak kolay değildir. Çünkü, İslâm'ın temel kaynaklarında ve bunların yorumlarında ahlâkî ve hukukî talepler zaman zaman iç içe geçmiş durumdadır. Mesela aynı nass içerisinde veya aynı konuya değinen farklı nasslar içerisinde ele alınan konunun hukukî ve ahlâkî boyutuna birlikte değinilebilmektedir. Öyleyse üçü bir arada değerlendirildiğinde, dini taleplerin hukukî ve ahlâkî değerleri de içeren bir üst kategori olduğu açıkça görülür. Aslında bu durum İslâm'ın en fazla dikkati çeken ve aynı zamanda davranışları düzenleme açısından en etkili olan özelliklerinden birisidir. Böylece bir yandan kişilerin iç dünyalarına seslenilmekte ve problemler daha oluşmadan önü kesilmek istenmekte, diğer yandan ihlali durumunda maddi yaptırıma zemin hazırlanmaktadır.

* Yrd.Doç.Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Ü. İlahiyat Fakültesi, tevhitay@comu.edu.tr

İslâm-İktisat-Ahlâk şeklinde üç kelimededen oluşan ve bunları bir araya getirmek suretiyle kurulan bir cümle, ister istemez İslâm'ın iktisadî konulara ilişkin önerilerinin olup olmadığı sorusunu gündeme getirmektedir. Bunu anlamamanın en kısa yolu, İslâm'ın temel kaynaklarında ekonomik ilişkilere ait belirlemelerin var olup olmadığına, eğer varsa bu konuların nasıl ele alınıp değerlendirildiğine bakmaktan geçmektedir. Diğer yandan, İslâm geleneği içerisinde bunların hangi boyutlarda tartışıldığı hususu da konunun aydınlanmasına yardımcı olmaktadır. İslâm'ın temel kaynaklarında ekonomik ilişkilerden söz edilmesi, Müslüman alimlerce ilk dönemden bu yana yazılmış olan eserlerde ekonomik konulara yer vermiş olması ve Müslümanların tarihi tecrübelerinde kaçınılmaz olarak ekonomik konularla karşılaşmaları ve onları kendi dini ve kültürel değerleri doğrultusunda uygulama çabası içerisinde olmaları, İslâm'ın ilk günlerinden bu yana iktisadî eylemlerin Müslümanların gündeminde olduğunu göstermektedir.

"İslâm iktisadının ahlâkî boyutu" incelenirken, öncelikli olarak, İslâm ahlâkının temelini oluşturan Kur'an ve Sünnet'ten¹ hareket ederek bir takım sonuçlara ulaşma zorunluluğu ortadadır. Bu çalışmada İslâm'ın temel kaynaklarında yer alan taleplerdeki ahlâkî boyuttan yola çıkılarak onun iktisadî eylemlerle ilişkisi ahlâkî açıdan incelenenektir. Ancak bu incelemeye girmeden önce, konuya hazırlık olması bakımından; iktisadî faaliyetlerin hukuk ve ahlâkla ilişkisi ve Batı'da iktisadî anlayışın gelişimine kısaca değinmenin daha yararlı olacağını düşünmekteyiz. Bu nedenle adı geçen konulara kısaca işaret ettikten sonra asıl konumuza döneceğiz.

1. İktisat ve Ahlâk

Sosyal bir hayat yaşamak ve bu hayatta ekonomik ihtiyaçları temin için sürekli bir çaba içerisinde bulunmak, insanın hayatını insan olarak sürdürebilmesinin en önemli, hatta kaçınılmaz gereklerinden birisidir. Toplumsal hayat, insanların ekonomik ihtiyaçlarını teminde iş bölümüne gitmelerini ve bu iş bölümü de insanların birbirleriyle ekonomik ilişki içerisinde girmelerini gerektirmektedir. Bu ilişkilerin belirli bir düzen ve disiplin içerisinde gerçekleşmesi ise toplumsal hayatın devamı için zaruridir. Daha önce de belirttiğimiz gibi bu ilişkilerin nasıl olması gerektiği hususu din, hukuk ve ahlâk kuralları tarafından belirlenmekte ve insanların bu kuralların gerekleri doğrultusunda hayatlarını sürdürmeleri istenmektedir. İnsan davranışlarını düzenleme ve yönlendirme noktasında din, ahlâk ve hukuk kuralları bazen birbiriyle benzeşmekte, bazen de ayrışabilmektedir. Bunlardan dini talepler, insanın hem yaratıcısıyla hem de diğer insanlarla olan ilişkilerine yönelik bek-

lentileri ihtiva etmektedir. Hukuk kuralları, insan fiillerini objektif açıdan, yani diğer insanların fiil ve durumlarıyla karşılaştırarak incelemekte ve ölçmektedir. Ahlâk kuralları ise, insanın iç alemine, onun davranışlarının iç sebep ve saiklerine ilişkin yani, sübjektif nitelikli talepleri ihtiva etmektedir².

Hukukî düzenlemeler âmir ve bağlayıcı maddi kurallar olarak iktisadî faaliyetlerin yasal çerçevesini oluştururken, ahlâkî değerler insanın bilinç yapısını şekillendirmek suretiyle, bu faaliyetlerin ahlâkî değerler doğrultusunda icra edilmesini telkin etmektedir. "İktisat ahlâkî" tabirinin ağırlık noktası, âmir ve bağlayıcı maddi kurallar olmaktan çok, yönlendirici ahlâkî telkinlerdir. Dolayısıyla, insanın gündelik hayatı üzerinde pratik değer ve tercih ölçülerine yönelik³ beklentiler iktisat ahlâkının temelini oluşturmaktadır. Ahlâkî değerlerin iktisadî faaliyetlerdeki tercihleri yönlendiriciliği hususundaki rolü, onun önemini azaltmamakta, aksine kişisel davranışların iyi, yararlı ve adalete uygun olması gerektiği noktasında sorunluluğu insanın vicdanına yüklemek suretiyle problemi daha baştan ve kısa yoldan çözmeye çalışmaktadır. Ahlâkın vicdana seslenmesi, insanın ahlâka aykırı hareketlerinden dolayı sorumlu olmaması anlamına gelmez. Çünkü ahlâkî değerler insana kesin bir talep olarak seslenmekte ve bu değerlerin müşahhas olarak hayata yaşanmasını istemektedir⁴.

Yine ahlâk, kötü davranışlar için uygulanan cezanın maddi boyutu ile değil, o eylemin bizatihi kötü oluşuyla ilgilenmektedir. Mesela hırsızlığa uygulanacak ceza değil, hırsızlığı kötü bir eylem olduğu ve dolayısıyla toplumsal onayı olmayan eylemliği ahlâkın ilgi alanına girmektedir. Başkalarına ait mallara haksız sebeplerle sahip olmayı yasaklayan hukukî belirlemelerle değil, haksız sebeplerle başkalarının servetini ele geçirmenin uygun bir davranış biçimi olmadığıyla ilgilidir.

Daha önce de işaret ettiğimiz gibi, dini talepleri içeren ifadelerde, aynı konunun hukukî ve ahlâkî boyutu birlikte yer alabilmektedir. Dolayısıyla, mesela başkasına ait herhangi bir malın herhangi bir haksız sebeple yenmesini yasaklayan ayet⁵, kişilerin meşru olmayan iktisadî faaliyetlerinin geçersiz kılınabileceğini göstermekte ve aynı zamanda bu tür tasarruflardan kaçınma hususunda kişilerin vicdanlarına seslenmektedir. Ülgener'in de belirttiği gibi, İslâm'da riba yasağı⁶ veya zekat

² İmre, Zahit, *Medeni Hukuka Giriş*, İstanbul 1971, s. 23.

³ Ülgener, Sabri F., *Dünü ve Bugünü ile Zihniyet ve Din*, İstanbul 1981, s. 24.

⁴ Aral, Vecdi, *Toplum ve Adaletli Yaşam*, İstanbul 1988, s. 96.

⁵ Nisâ, 4/29.

⁶ Bakara, 2/275-280; Âl-i İmrân, 3/130; Nisâ, 4/161.

¹ Çağrıncı, Mustafa, "Ahlak", *DİA*, İstanbul 1989, II, s. 1.

emri⁷ gibi özel bir konuya vurgu yapan ayetler birer âmir sosyal davranış kuralı olarak dinin tartışmasız talepleridir. Bunun yanında bu talepler insanın iç dünyasına yönelik telkinlere dönüşünce ahlâkîlik boyutuna taşınmış olurlar⁸.

Ahlâkî değer yargılarının iktisat biliminin ilgi alanına girip girmediği hususu, iktisatta en geniş tartışma alanlarından birisidir⁹. Bu tartışmalar ekonomi bilimini tanımlayıcı veya normatif bir bilim olarak kabul etmekten kaynaklanmaktadır. Eğer ekonomi biliminin görevi sadece olgusal tespit ve tanımlamadan öteye geçmeyecekse, ondan meli/mali şeklinde ifade edilebilecek normatif değerleri taşıması beklenemez. Bu durumda o, olgusal diğer bir ifade ile olanı olduğu gibi tespit ve tasvir etmeden öte bir şey yapmayacaktır. Ekonominin normatif bir bilim olduğu kabul edildiğinde ise insan eylemlerinin olgusallığını gösteren dır/dir ekinin yanında bu eylemlerin normatifiğini gösteren ...meli/mali ekiyle vurgulanmasının önemli olduğu görülür¹⁰.

Bireysel özelliklerde ve buna bağlı olarak davranış biçimlerinde farklılıkların bulunduğu ve kişisel yararların çatıştığı her ortamda ahlâkî değerlerin devreye girmesi kaçınılmazdır. İnsanî davranış biçimlerinin sorgulanmasının dayanağı olan değer yargılarının¹¹ ekonomi bilimince dışlanması kabul edilebilir bir durum değildir¹². Çünkü ekonomik eylemler bir toplum içerisinde icra edilmektedir ve toplum, sosyal değerleri bünyesinde barındırmaktadır. Birlikte yaşamanın zorunlu sonucu olan bu sosyal değerlerin dikkate alınmaması, özellikle kriz dönemlerinde toplumsal çözümlere sebep olmaktadır. Dolayısıyla özellikle değeri merkeze alan yaklaşımlar, ekonomi biliminin sadece olgusal araştırmasının kabul edilebilir bir tutum olmadığını savunmaktadırlar. Çünkü, ekonomik ilişkilerin sadece maddi boyutunu öne çıkaran ve buna bağlı olarak çözüm öneren anlayışlar önemli riskler taşımaktadır. Maddi alan elbette ki araştırılmalı, ancak önemli olan bu maddi gerçekliklerin insan değerleri ile bağlantısının, girişim ve pazarları daha iyi duruma getirmenin yönteminin ve işin hakkının verilmesinin nasıl gerçekleştirilebileceğinin araştırılmasıdır¹³.

7 Zekatla ilgili ayetlerden bazıları için bk. Bakara, 2/43, 110, 177, 215, 263, 264, 267, 273; Â-i İmrân, 3/92, 134.

8 Ülgener, s. 24-25.

9 Khan, Muhammad Arkam, "Methodology of Islamic Economics", *Journal of Islamic Economics*, I/1, Kuala Lumpur 1987, s. 27.

10 Ariff, Mohamed, "Economics and Ethics in Islam", *Readings in the Concept and Methodology of Islamic Economics*, eds. Aidit Ghazali and Syed Omar, Malaysia 1989, s. 97.

11 McKee, Arnold F., "Social Economics and Values", *International Journal of Social Economics*, IX/6/7, Bradford 1982, s. 6.

12 Scaperlanda, Anthony, "Christian Values and Economic Ethics", *International Journal of Social Economics*, XX/10, Bradford 1993, s. 4.

13 McKee, s. 6.

Ahlâkın, hayata en somut yansımalarını iktisadî ilişkiler alanında gözlemlemek mümkündür. Çünkü, sosyal hayatın en önemli bölümünü iktisadî ilişkiler oluşturmakta ve bu ilişkiler her insanın zorunlu olarak ilgili olduğu alanda gerçekleşmektedir. İşte bu noktada ahlâkın ve kişinin iktisadî eylemlerinde etkili olan iktisat ahlâkının önemi dikkat çekmektedir.

Üretim, dağıtım ve tüketim konusundaki olması gerekenleri ve amaçları belirleyen iktisat ahlâkı, bu eylemlerin olması gerekene, yani adâlete uygunluğunu sorgulamaktadır. Ahlâkî değerler bir yandan toplumdaki mevcut uygulamaları iyi-kötü, doğru-yanlış, adâlete uygun-adâlete uygun değil gibi vasıflarla değerlendirirken diğer yandan gelecekte toplumda var olması istenen davranış biçimleri hakkında da önerilerde bulunmaktadır. Böylece ahlâkî değerler bir yandan olanı değerlendirmekte, diğer yandan da olması gerekenler hususunda topluma yol göstermektedir. Her ne kadar bu hususta hukuk da benzer özellikleri taşısa da ahlâkla aralarında farklılıklar bulunmaktadır¹⁴. Bu farklılık en belirgin olarak iktisadî faaliyetler alanındaki hukukî düzenlemelerle ahlâkî değerlerin etki alanı ve biçiminde hissedilmektedir.

2. Batı'da İktisadî Anlayışın Gelişimine Bir Bakış

Ekonomi biliminin bağımsız bir ilmi disiplin haline gelip ekonominin temel meselelerinin nasıl bir organizasyon içerisinde çözümlenebileceğini gösteren sistemlere dönüşmesinden önce de, bugün iktisadın konuları arasında yer alan pek çok husus, aynı yoğunlukta olmasa da, ele alınmış ve tartışılmıştır¹⁵. Ekonomik ilişkiler hayatın ayrılmaz bir parçası olduğu için, bu konulara değinilmesi hem normal hem de beklenen bir durumdur. Bu konuların ele alınışını gösteren ilk örneklere, antik dönemde yazılan "şiirlerde, tarih, siyaset ve felsefe kitapların-

14 Hukuk bilimi açısından hukuk kuralları ile ahlâk kuralları arasında, bağlayıcılık şekli ve oranı bakımından farklılıklar bulunmaktadır. Dayanağı ister hukuk ister ahlâk olsun, sosyal davranış ilgilendiren konularda icrasından veya ihmalden dolayı ferdin değişik şekillerde sorumlu olması gerçeği, aralarında benzerlik olduğunu gösterse de, sorumluluğun maddi araçlarla bağlayıcı olup olmaması konusundaki özellikleri, her iki disiplinin ayrışma noktasını oluşturmaktadır. Hukukta ahlâk arasındaki benzerlikler ve farklılıklar hakkında geniş bilgi için bk. Del Vecchio, Giorgio, *Hukuk Felsefesi Dersleri* (trc. Sahir Erman), İstanbul 1952, s. 289-300; Çağıl, Orhan Münir, *Hukuk Başlangıcı Dersleri*, İstanbul 1963, 2. baskı, s. 52-66; İmre, s. 21-24.

15 Ekonomi bilimi, bir anlamda, insan toplumunun tarihi ile başlamaktadır. Çünkü her toplum ekonomik problemlerle karşılaşmakta ve o toplumlarda bu problemleri çözümlenmeye çalışan ve onlara yol gösteren düşünürler, kahinler, peygamberler ve devlet adamları vardı. Ancak ekonominin bağımsız ve sistematik bir bilim haline gelmesi [sistem haline getirilmesi] on sekizinci asrın ortalarından sonraya denk gelmektedir. Bk. Gill, Richard T., *Evolution of Modern Economics*, ed. Otto Eckstein, New Jersey 1967, s. 2-3.

da ve tiyatro eserlerinde¹⁶ rastlamak mümkündür. Yine bu dönemdeki iktisadî faaliyetlerde, "dinin ve ahlâkın etkisi de gözlerden kaçmıyordu¹⁷".

Orta çağda ise, ekonomik ilişkiler, dinin ilgi alanlarından kabul edildiği için, doğal olarak teologlar ve rahipler tarafından dinî ve sosyal bir konu olarak ele alınmış¹⁸, bunların kilise kontrolünde icra edilen veya edilmesi gereken işlemlerden olduğu kabul edilmiştir. Bu kabul, ekonomik ilişkilerde dinî boyutun var olduğu düşüncesine dayandırılmıştır. Diğer yandan Batı'da dinin, ekonomik eylemleri etkileme biçimi hakkında önerilen çözümler konusunda önemli tartışmaların yapıldığı ve farklı görüşlerin ileri sürüldüğü bilinmektedir. Bu tartışmalarda, özellikle, Thomas Aquinas, Luter ve Calvin'in eserleri ve görüşleri çoğunlukla belirleyici kabul edildiğinden, bunlar mevcut görüş ve uygulamaların meşruiyetini kanıtlamada veya çürütmede önemli rol oynamaktaydı¹⁹.

Büyük keşifler, deniz aşırı ticaret, koloniler, sanayi inkılabı ve beraberinde getirdiği üretim artışı ve bilimsel gelişmeler, Batı'da ekonomik eylemlerin dinî belirlemelerden bağımsız olarak değerlendirilmesini başlatmıştır²⁰. Böylece, ekonomik ilişkiler dinsel boyutu olan davranışlar olmaktan çıkıp, devlet garantisi sağlanan merkantilist bir eyleme²¹ dönüştürülmüştür. Kilisenin gücünü zayıflatan veya onu devre dışı bırakan önemli unsurlardan birisi de "canon law"²²un orta çağ Avrupa'sında ekonomik ilişkilerin bünyesini kuşatamaz duruma gelmesidir²³. Bütün bu gelişmeler yan yana gelince kilise ve din adamlarının ekonomik konulardaki otoritesi azaldı²⁴ ve sonuçta, Batı'daki ekonomi anlayışı skolastik ekonomiden politik ekonomiye kaymış oldu²⁵.

Kiliseden bağımsızlaşan ve böylece bilimsel ve evrensel düzlemde irdelendiği düşünülen ekonomi bilimi, bir asrı aşkın bir gelişim sürecinden sonra gelişmiş ve böylece hâkim ve baskın bir konuma gelmiştir. Bu süreci takip eden çalışmalar hâkim ekonomi anlayışına referansla zenginleşmesini devam ettirmiştir. Bu gelişim süreci boyunca ve sonrasında gerek kendi çevresinden gerekse İslâm coğrafyasından karşı görüşler ortaya çıkmıştır. O dönemlerde başlayan itirazlar günümüzde de devam etmektedir. Özellikle bu hâkim anlayışın ekonomik ilişkilere sadece maddî açıdan yaklaşımı ve insanî davranışları tanımlama biçimi bu itirazların dinamiğini oluşturmaktadır. En sesli ve etkili itiraz, son yüz elli yıldan beri bu tartışmalara ağırlığını koyan ve hâkim ekonomi anlayışına tepki olarak ortaya çıkan sosyo-ekonomik yaklaşımdan gelmektedir. Sosyo-ekonomik anlayış, insan davranışlarını yönlendiren ahlâkî değerlerin devre dışı kaldığı bir durumda bireysel ve toplumsal refahın sağlanmasının mümkün olmadığına ısrarla vurgu yapmaktadır²⁶. Çağdaş Müslüman bilim adamlarının da ekonomik konulara değinen çalışmalarında, hâkim ekonomik yaklaşımı tenkit ettikleri ve dinî ve ahlâkî değerleri dikkate almadan bireysel ve toplumsal yararın gerçekleşmesinin mümkün olmadığını delillendirmeye çalıştıkları görülmektedir.

3. İslâm'da İktisat Ahlâkı'nın Belirlenmesinde İslâmî Kaynaklardan Faydalanma Biçimi

İslam, içerisinde doğduğu sosyal, kültürel ve ekonomik yapıyı kendi değerleri doğrultusunda yeniden tanımlamıştır. Dolayısıyla, dönemin mevcut sosyal gerçekliklerden bir kısmını kaldırıp yerine kendi olması gerekenlerini önermiştir. Ekonomik ilişkilerdeki bu yeni düzenlemeler, değişim nasıl bir iktisadî yapılanma ve insan tipini arzuladığını göstermede büyük önem taşımaktadır. Benzer durum Hz. Peygamber'in vefatından sonra da devam etmiştir. Kur'an ayetleri ve Hz. Peygamber'in uygulamalarını esas almaya çalışan Müslüman alimler ekonomik ilişkilerin çeşitli alanlarıyla ilgili görüşler ortaya koymuşlardır.

Görüldüğü gibi, İslâm'ın iktisadî konulara değinişi doğuş yıllarına dayanmaktadır. Daha Mekke döneminde inen ayetlerle²⁷, ekonomik bireysel ve toplumsal pratiklerden bazıları tenkit edilmiş, bu tür uygulamaların toplumsal barışı tehlikeye soktuğu vurgulanmıştır. Fazlurrahman'ın da belirttiği gibi²⁸, bireysel zihniyeti şekillendiren bu ayetlerde, şu üç

¹⁶ Özgüven, Ali, İktisadî Düşünceler - Doktrinler ve Teoriler, İstanbul 1992, s. 10.

¹⁷ Özgüven, s. 10. İlk ve orta çağlarda iktisadî görüş ve doktrinler hakkında geniş bilgi için bk. Özgüven, s. 8-61.

¹⁸ Gill, s. 3; Özgüven, s. 34.

¹⁹ Gambling, Trevor and Abdel Karim, Rifaat Ahmed, *Business and Accounting Ethics in Islam*, London 1991, s.23; Özgüven, s.46-47.

²⁰ Ekonominin bağımsız bir bilim haline gelmesine katkıda bulunan yazarlar ve eserleri için bk. Brahimi, Abdelhamid, "The Origin of Islamic Economics", *Islamica*, II/3, London 1996, s. 3; Chapra, M. Umar, "İslâm Ekonomi Bilimine İhtiyaç Var mı?" (trc. Tevhit Ayengin), *Dinbilimleri* [online dergi: www.dinbilimleri.com], III/1, Samsun 2003, s.184-185.

²¹ Merkantilist anlayışın bazı özellikleri için bk. Gill, s. 4-5.

²² "Canon law" kilisenin diğer dinî ve sivil kurumlara ilişkilerini ve iç disiplinini düzenleyen kanunlar bütünü. Bk. *Encyclopedia Britannica*, London 1962, IV, 756.

²³ Gambling vd., s. 24.

²⁴ Kahf, Monzer, "Islamic Economics System - A Review", *Readings in the Concept and Methodology of Islamic Economics*, eds. Aidit Ghazali and Syed Omer, Malaysia 1989, s. 69.

²⁵ Gill, s. 4; Kahf, s. 69.

²⁶ McKee, s. 5; Kahf, s. 69.

²⁷ Mekki sürelerin genel özellikleri hakkında bilgi için bk. es-Salih, Subhi, *Kur'an İlimleri* (trc. M. Said Şimşek), Konya ts., s. 146 vd.

²⁸ Fazlurrahman, "Islam and The Problem of Economic Justice", *Journal of Islamic Economics*, V/1, Kuala Lumpur 1995, s. 17.

hususla özellikle değinilmiştir; "ilah takdir²⁹, Mekke ticari toplumundaki sosyo-ekonomik alandaki derin farklılıklar temel bir şerhdır³⁰ ve insan birey ve toplumsal bir üye olarak ilahi hükümler bağlamında sorumlu bir varlıktır."³¹ Daha sonra inen ayetlerdeki taleplerle de ekonomik ilişkilerin çerçevesi belirlenmeye başlamıştır.³²

İslâm'ın ekonomik konulara yaklaşımı öncelikli olarak konuyla ilgili ayetlerden çıkarılmaktadır. Ancak bu ayetlerin çoğu iktisadî konuların genel ilkelerini ortaya koyar özelliktedir.³³ Sosyo-ekonomik adaletin yönünü belirlemede bu ilkeler son derece önemlidir. İslâm'ın ekonomik ilişkilerde yerleştirmek istediği bu temel prensipler sağlam ve dengeli bir temel üzerinde şekillenebilecek bir insan şahsiyetinin oluşumunun da dinamiğidir.³⁴ Temel ilkeler, Kur'an'da ekonomik ilişkilerin özellikle ahlâkî yönüne vurgu yapıldığının da göstergesidir. Diğer yandan bazı ayetler, bazı özel iktisadî ilişkileri düzenlemelerde yardımcı olacak hukukî malzemeleri içerisinde bulundursa da bunlardan da ahlâkî bir takım sonuçlar çıkarmamız mümkündür.

İlk dönemlerden itibaren Kur'an ayetlerinin ve Hz. Peygamber'in söz ve uygulamalarının yorumu şeklinde tefsir ve hadis kitaplarında yer alan bilgileri de dikkate alarak fakihler, iktisadî konularda önemli bir birikim oluşturmuşlardır. Fıkıh kitaplarında ekonomik ilişkilere ait genel kurallar, bir arada ve sistematik olmasa da, şimdiki isimlendirmeye "akdin muhtelif neveleri" başlığı altında ve adeta konu içle-

rine serpiştirilmiş şekilde yer almaktadır. Bunların iktisat ahlâkıyla dolaylı olarak bağlantıları bulunmaktadır. Mesela, maliyetine satışlarda hileden kaçınan aldanmanın sözleşmenin sonucuna etkisinin tartışılması³⁵, bu tür hilenin hem hukukî neticelerine hem de bu tür davranıştan kaçınmanın ahlâkî bir görev olduğuna yapılmış bir vurgu olarak değerlendirilebilir. Yine faize konu olan mallara ve muamele biçimlerine değinilmesi ve haramlığının vurgulanması³⁶, ekonomik ilişkilerde faizden kaçınma konusunda ahlâkî bir uyarı olarak görülebilir. Kaldı ki, "Ey iman edenler! Aranızda karşılıklı rızaya dayanan ticaret hali müstesna, mallarınızı batıl (haksız, haram) yollarla yemeyiniz³⁷", "Oysaki Allah ticareti helal, faizi haram kılmıştır³⁸" ve "Ey iman edenler! Kat kat artırılmış olarak faiz yemeyin. Allah'tan sakının ki kurtuluşa eresiniz³⁹" ayetleri hileli ve faizli muamelelerin iktisat ahlâkı açısından uygun bir davranış olmadığını göstermede yeterince açıktır.

Fıkıh kitaplarında iktisat ahlâkıyla ilişki kurulabilecek noktalardan birisi de, zekat ve sadaka başlığı altında ele alınan konulardır. Zekat ve sadaka, -ki buna kefaretlere de ilave edebiliriz- refahın tabana yayılmasına aracı olan bir sosyal yardımlaşma kurumu olmalarının yanında, kişinin kendi dışındaki insanları da düşünmesi gerektiğini öğreten ve dolayısıyla iktisadî ahlâkının oluşmasına katkı sağlayan en önemli ibadetlerdendir.

Fıkıh kitaplarında iktisat ahlâkıyla doğrudan bağlantı, "kitâbu'l-kesb" başlığı altında incelenen konularla kurulabilir. Kitâbu'l-kesb alanında ilk eser yazan İmâm Muhammed eş-Şeybânî'nin⁴⁰ bu geleneği bazı Hanefî fakihler tarafından fıkıh kitaplarının bir bölümü başlığı şeklinde devam ettirilmiştir⁴¹. eş-Şeybânî adı geçen eserinde; kazanç elde etme yolları, helal kazanç, zenginlik ve fakirlik problemi, çalışma, çalışma alanları ve kategorileri, israf, yardımlaşma, ihtiyaçlar, işbölümü gibi konular tartışılmaktadır.

Diğer yandan, maliye ve vergi konularına değinilen "kitâbu'l-harâc⁴²" ve "kitâbu'l-ervâl⁴³", devlet

²⁹ Bu konuya değinen ayetlerden bazıları şunlardır: "De ki: O Allah birdir." (İhlâs, 112/1-4), "Allah'tan başka size gökten ve yerden rızık verecek bir yaratıcı var mı? O'ndan başka tanrı yoktur." (Fâtır, 35/3), "Eğer her ikisinde (yer ve gökte) Allah'tan başka ilâhlar olsaydı, her ikisi de harap olurdu." (Enbiyâ, 21/22).

³⁰ Sosyo-ekonomik adaletsizliğin temelinde, müşrik zenginlerin fakirleri gözetmekten kaçınmaları yer almaktadır. Kur'an bu gerçeğe özellikle vurgu yapmaktadır. Bu ayetlerden bazıları şunlardır: (Kıyâmet günü kitabı sol tarafından verilerek cehenneme gönderilenlerin bu duruma düşmelerinin gerekçesi açıklanırken) "Çünkü o, ulu Allah'a iman etmezdi, yoksulu doyurmaya teşvik etmezdi." (Hakka, 69/33-34), "Günahkarlara: Sizi bu yalancı ateşe sokan nedir? diye uzaktan uzağa sorarlar. Onlar şöyle cevap verirler: Biz namaz kılardan değildik, yoksulu doyurmuyorduk" (Müddesir, 74/40-44), "Dini yalanlayanı gördün mü? İşte o, yetimi itip kakar, yoksulu doyurmaya teşvik etmez." Mâûn, 107/1-3)

³¹ Sorumlulukla ilgili ayetlerden bazıları şunlardır: "İnsan kendisinin başboş bırakılacağını mı sanır?" (Kıyâmet, 75/36), "Şüphesiz biz insana yolu gösterdik. İster şükredici olsun, ister nankör" (İnsân, 76/3), "O halde dileyen Rabbinin varan bir yol tutsun" (Nebe, 78/39).

³² Bu çerçevede şunları örnek olarak göstermek mümkündür: ölçü ve tartıda adaletli davranma (En'am, 6/152; İsrâ, 17/35; Rahmân, 55/7-9; Muftififin, 83/1-7), fakirleri gözetme (Bakara, 2/177, 273; İsrâ, 17/26; Rûm, 30/38) ve helal ve temiz şeylerden yeme (Bakara, 2/168, 172; Mâide, 5/5, 87-88; Nahl, 16/114) talebi, faiz (Bakara, 2/275-278; Âl-i İmrân, 3/130), hırsızlık (Mâide, 5/38), israf (En'am, 6/141; A'râf, 7/31; İsrâ, 17/26-27) ve rüşvet (Bakara, 2/188) yasağı.

³³ Bk. 32 numaralı dipnot.

³⁴ Fazlurrahman, s. 56.

³⁵ İbn Hümâm, Kemâluddin Muhammed b. Abulvâhid, *Şerhü fethi'l-kadir*, Beyrût, ts. 2. baskı, VI, 500.

³⁶ İbn Hümâm, VII, 3 vd.

³⁷ Nisâ, 4/29.

³⁸ Bakara, 2/275.

³⁹ Âl-i İmrân, 3/130.

⁴⁰ eş-Şeybânî, Muhammed, *Kitâbu'l-Kesb İslâm İktisadında Helâl Kazanç* (Şerheden ve nakleden: Şemsü'l-Eimme es-Serahsî) (trc. Mustafa Bakır), Seha Neşriyat ve Ticaret A.Ş., İstanbul 1993.

⁴¹ Mavsilî, Abdullah b. Mahmûd, *el-İhtiyâr li ta'lîli'l-muhtâr*, İstanbul 1984, IV, 170; el-Halebî, İbrahim b. Muhammed, *Mülteka'l-ebhur*, İstanbul 1981, s. 423.

⁴² Örnek olarak, *Mevsuâtü'l-harâc*, (Beyrût, 1979) içerisinde bir araya getirilen şu kitaplar gösterilebilir: *Kitâbu'l-harâc*, Yakub b. İbrahim b. Habib el-Ensârî el-Kufî Ebu Yusuf, *Kitâbu'l-harâc*, Ebû Zekerriyya Yahya b. Adem b. Süleyman Yahya b. Adem, *el-İstihrac*

idâresini konu edinen "el-ahkâmü's-sultâniyye"⁴⁴ türü eserler de iktisat ahlâkına ilişkin önemli kaynaklardan sayılabilir. Bütün bunlarda konular ayet ve hadisler çerçevesinde işlenmekte ve konuya dini bir özellik katılmaktadır. Ayrıca, başta İbn Haldûn olmak üzere birçok İslâm aliminin iktisat konusundaki görüşleri İslâm iktisat anlayışı ve ahlâkının şekillenmesinde önemli katkılarda bulunmuştur⁴⁵.

Fıkıh kitaplarında ekonomik ilişkilerin hukukî boyutları, diğer bilgi kaynakları da dikkate alınarak, çok yönlü tartışılmıştır. Ancak, sosyal hayatı düzenleyen pratik kurallar için alternatif malzemeleri içerisinde barındıran fıkıh kitapları daha çok problem çözücü (kazuistik) bir yöntemle⁴⁶ yazıldıklarından bu tür eserlerde konunun ahlâkî boyutları müstakil olarak bir başlık altında tartışılmamıştır. Bunlarda daha çok kişisel ve toplumsal hak ve sorumluluklar, yazıldığı dönemin fakirlik problemi, sosyal adâlet, vergi oranları, ekonomik denge; pazar kusurları ve devletin pazardaki düzenleyici rolü tartışılmıştır⁴⁷. Yine de, bu kitaplardan ahlâkî bir takım sonuçlar çıkarmamız mümkündür. Çünkü, her fıkıh ekolünün içtihatlarına dayanak kabul ettiği bir takım hukukî genel ilkeler bulunmaktadır. Temel kaynaklardan çıkarılan bu genel ilkelerin ana gayesi bireysel ve toplumsal yararın en üst düzeyde gerçekleştirilmesine yardımcı olmaktır. Dolayısıyla fıkıh kitapları örtülü biçimde ahlâkî değerleri içerisinde bulundurmaktadır. Özetle bu eserlerde; ideal ekonomik normlar ve değerler, ekonomik konuların hukukî durumu ve çerçevesi, tarihi uygulamalar ve tahliller iç içe geçmiş bir şekilde ele alınmaktadır.

Klasikleşmiş fıkıh kitaplarında ağırlıklı olarak ekonomik eylemlerin hukukî yönüyle ilgilenilmesi ve aynı oranda ekonominin ahlâkî ve felsefî yönü üzerinde durulmaması bir eksiklik olarak değerlendirilemez. Çünkü, daha önce de belirttiğimiz gibi ekonominin bağımsız bir bilim oluşunun ve ahlâkî ve felsefî yönünün irdelenişinin dünya ölçeğinde uzun bir geçmişi yoktur⁴⁸.

Bugün gelinen düzey itibarıyla de İslâmî yaklaşımla hâkim anlayış arasında da, gelişimi hızlandıran dinamikler ve desteklerden kaynaklanan, büyük farklılıklar bulunmaktadır. Çapra'nın da işaret ettiği gibi⁴⁹, çağdaş ekonomi bilimine hâkim olan ekonomi anlayışı, bir asrı aşkın bir süre içerisinde sistem haline getirilmiş ve bu sürece şahıslar, üniversiteler, araştırma organizasyonları ve hükümetler destek olmuşlardır. Aynı durumu İslâm ekonomisini geliştirme çabaları için söylemek mümkün değildir. Yaklaşık son otuz kırk yıldan beri küçük çaplı çalışmalar yapılsa da çağdaş anlamda henüz olgunluk ve gelişmişlik düzeyine ulaşmış bir İslâm iktisat teorisinden söz etmek zordur. Bu yönde çağdaş çalışmalar devam etmektedir. Bu çağdaş çalışmalar daha çok, ideal İslâm ekonomi biliminin nasıl olması gerektiğini; diğer ekonomik yaklaşımlardan farklılığının göstergelerini; İslâmî açıdan pazar işleyiş biçiminin nasıl olması gerektiğini; pazarda göze çarpan mevcut bazı haksızlıkları en aza indirmede ve devlete gereğinden fazla iş bırakmadan bütün insanların yararını sağlamada yardımcı olacak İslâmî değerlerin neler olduğunu açıklamaya yöneliktir⁵⁰.

Ekonomik ilişkilerin çok yönlü ele alınışının ve disiplinler arası bir konu olarak değerlendirilişinin iki gerekçesi olabilir: Birincisi, ilmi disiplinlerin birbirinden kesin çizgilerle ayrılmış olmaması ve İslâm alimlerinin birden fazla alana ağırlık vermeleri, ikincisi, insan refahını gerçekleştirmenin çok yönlü bir çalışmayı gerektirmiş olmasıdır. Çünkü, sadece ekonomik yönü dikkate alınarak insan refahının gerçekleşmesi imkansızdır. Bu sebeple insan refahının ekonomik, sosyal, siyasi, demografik, moral ve tarihi faktörler birbirini tamamlayacak tarzda çok yönlü yani hukukî, ahlâkî, siyasi, iktisadî ve felsefî açıdan ele alıp değerlendirilmesinin gerekçesi hala geçerlidir⁵¹.

İslâm'da iktisadî ilişkiler ve iktisat ahlâkına ilişkin bilgiler elbette sadece yukarıda değindiğimiz kitaplarla sınırlı değildir. Özellikle geçen yüzyılda bu alanla ilgili olarak önemli çalışmalar yapılmıştır. Dolayısıyla, mükemmel ve ayrıntılı bir tarihi dökümü olmasa da İslâm iktisat düşüncesi doğuş yıllarından bu yana devam eden süreçte artan ve zenginleşen uzun bir tarihi geçmişe sahiptir. Görüldüğü gibi, disiplinler arası bir konu olarak değerlendirilen ekonomik ilişkiler belirli bir alanda veya farklı alanlarda uzmanlaşan İslâm alimleri tarafından değişik vesilelerle tartışılmış ve zaman içerisinde geliştirilmiştir. Günümüzde yapılmakta olan çalışmalar, konunun çağdaş veriler doğrultusunda daha da

li-ahkâmü'l-harâc, Ebü'l-Ferec Zeynüddin Abdurrahman b. Ahmed İbn Receb.

43 Örnek olarak şu kitaplar gösterilebilir: Ebü Ubeyd, Kâsım b. Sellâm el-Herevî el-Ezdî, *el-Ervâl*, Kahire 1981; Ahmed b. Nasr, Ebü Cafer el-Esedî, *el-Ervâl*, thk. Rıza Muhammed Salim Şehade, Rabat 1988.

44 Örnek olarak şu kitaplar gösterilebilir: Maverdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb, *el-Ahkâmü's-sultâniyye ve'l-vilâyetü'd-diniyye*, Beyrût 1985; el-Ferra, Muhammed b. Hüseyin Ebu Ya'la, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, thk. Muhammed Hamid Fakî, Kahire 1938.

45 İbn Haldûn'un iktisadî görüşleri için bk. Kozak, İ. Erol, *İbn Haldun'a Göre İnsan Toplum İktisat*, İstanbul 1984.

46 Khan, s. 25.

47 Khan, s. 25.

48 Ekonomik konuları değerlendiren ilk filozoflardan Plato, Xenophon ve Aristo para değişim ve değer gibi konuları ele almıştır. Ekonomik konulara ilişkin vurgular siyaset teorisi, etik, mantık,

bilim ve sanatla karşılaştırıldığında yok gibidir. Romalılar ise neredeyse analitik ekonomi ile hiç uğraşmamıştır. Gill, s. 3.

49 Charpa, s. 169-170.

50 Chapra, s. 185-186.

51 Chapra, s. 172.

zenginleşmesine ortam hazırlamaktadır⁵².

4. İktisadî Eylemleri Açısından İnsan

Din ve hukuk gibi ekonomik sistemlerin de ana hedefi insan yararını gerçekleştirmeye yardımcı olmaktır. Eşya ve olayları değerlendirme biçimi birbirinden farklı da olsa bütün insanî çabalar bu noktada yoğunlaşmaktadır. Dolayısıyla değerlendirme biçimlerine bağlı olarak insan refahını gerçekleştirmede sundukları çözüm önerileri birbirinden farklı olabilmektedir. Bu farklılığın en belirgin olduğu noktalardan birisi de ekonomik ilişkileri açısından insanı tanımlama ve onun refahını sağlayacak araçları tespit etmeye çalışmaktır. Herkes, kendi duruşuna paralel olarak bir insan tanımlaması yapmakta ve bu tanımlama bütün sistemi etkilemektedir.

Batıda ekonomi alanındaki rasyonelleşme hareketlerinin bir sonucu olarak yeni bir insan tanımlaması yapılmıştır. İnsanı merkeze alan bu yaklaşım, iktisadî problemleri insan tabiatından yola çıkarak anlamaya çalışmıştır. Dolayısıyla, iktisadî faaliyetleri incelenen insanın iktisadî tercihlerinde etkili olduğu düşünülen iç dinamiklerin neler olabileceği sorusunun cevabı aranmıştır. Zamanla gelenekleşen ve hâkim duruma gelen bu ekonomi anlayışı⁵³ bu soruya; insanın çıkarıcı ve rasyonel bir

varlık yani "iktisadî-adam" olduğu şeklinde cevap vermektedir. Bu kurgusal ve soyut varlık, ekonomik eylemlerinde kendi çıkar ve hazzını en üst düzeyde gerçekleştirmek için olanca gücüyle çalışmaktadır. Tomer'in de belirttiği gibi⁵⁴ bu iktisadî-adamın en temel özellikleri şunlardır:

a. İktisadî-adam çıkarıcıdır. Gerçekleşmesini arzu ettiği şeylerin peşinden koşar ve sadece ekonomik arzularının gerçekleşmesini sağlayacak eylemlerde bulunur.

b. İktisadî-adam rasyonel bir varlıktır. İnsan, var olan eşya ve onun kazandırdığı hazlar konusunda zihni imajlar oluşturma yetisine sahip olduğu gibi, bu hoşnutlukların kesin hesabını çıkarma konusunda da yeteneğe sahiptir. Bu hesaplamalar temelinde o, hoşnutluğunu en üst düzeyde gerçekleştirmeye götüren kararları oluşturmada makine benzeri eylemde bulunur.

c. İktisadî-adam değişmezlik özelliğine sahip olduğu için teorik ve deneysel çalışmalara konu olamaz. Dolayısıyla psikoloji gibi insan karakterini araştıran davranışsal bir bilimden yararlanmaya ihtiyaç duymaz.

d. İktisadî-adam fiziki dünyasından ve diğer insanlardan ayrı yaşayan müstakil bir varlıktır. O, kültürden, değerlerden, toplumdaki, siyasetten, örf ve adetlerden ve coşkulardan etkilenmez ve bunlar onun ekonomik eylem alanına girmez.

e. İktisadî-adamın vicdanı, hesapları ve seçimleri, haz sağlayan aktivitelerince şekillenmektedir. Etrafında olan bitenlere karşı tepkisizdir.

İnsanın "iktisadî-adam" şeklinde tanımlanması her ne kadar yaygın bir anlayış ise de, bu görüşün insanın ekonomik konulardaki davranışlarını kapsamadığından veya insanın başka şekillerde de tanımlanmasının mümkün hatta gerekli olduğundan hareketle tenkit edilmektedir⁵⁵. Bu tenkit, kendi çıkar ve hazzını en üst düzeyde gerçekleştirmeden başka bir şey düşünmeyen, dolayısıyla paylaşmadan ve başkaları için kendi çıkarından fedakarlıktan kaçınan ve sadece ekonomik saiklerle hareket eden bir insan tanımlaması insan doğasını objektif olarak yansıtmadığı bir gerçeğe dayanmaktadır. Çünkü,

anlayış) tarafından ileri sürülmekte olduğu kabul edilmektedir. Bk. Tomer, John F., "Economic Man vs. Heterodoks Men: The Concepts of Human Nature in Schools of Economic Thought", *The Journal of Socio-Economics*, XXX/4, North-Holland 2001, s. 281. "İktisadî-adam" kadar yaygın ve hâkim duruma gelmiş olmasa da, iktisadî ilişkileri bakımından pek çok insan tanımlaması yapılmaktadır. Geniş bilgi için bk. Nitsch, Thomas O., *Economic Man, Socio-Economic Man and Homo-Economicus Humanus*, *International Journal of Socioal Economics*, IX/6-7, Bradford 1982.

⁵⁴ Tomer, s. 281-282.

⁵⁵ Bu konudaki görüşlerden bazıları için bk: Tomer, s. 281 vd; Nitsch, s. 20 vd.

⁵² Yirminci asrın ortalarından itibaren İslâm ekonomisinin değişik alanlarına dair çalışmalar yapılmaya başlanmış, 1960'lı yıllarda gözle görülür bir artış yaşanmış ve 1970'li yıllarda adeta dönüm noktasına ulaşılmıştır. Mahmud Ahmet'in *İslâm İktisadı* (trc. Yusuf Ziya Kavakçı, İstanbul 1975) adlı eserine önsöz yazan Prof. Dr. Sebahaddin Zaim hocanın cumhuriyet döneminde 1975'e kadar yüz elliye aşkın telif ve tercüme eser yayımlandığını belirtmektedir. (age. s. 7.) 1975 yılına kadar yapılmış çalışmaların dökümünü veren M. Necatullah Siddiki ise "*İslâm Ekonomi Düşüncesi*" adıyla Türkçe'ye çevrilen (trc. Yaşar Kaplan, İstanbul 1984) eserinin sonunda Arapça, Urduca ve İngilizce olarak yazılmış 700 adet çalışmayı çeşitli kategoriler altında sıralamıştır. O tarihten bu yana İslâm ekonomi düşüncesi konusunda çalışmalar devam etmektedir. Türkiye'de İslâm ekonomisi konulu kitap ve makalelerin sayısını net olarak tespit etmek kapsamlı bir çalışmayı gerektirmektedir. Ülkemizde değişik fakültelerde İslâm ekonomisi ile doğrudan veya dolaylı olarak bağlantılı olabilecek çalışmalar yapılmaktadır. Mesela, Yükseköğretim Kurulu Tez Merkezine kayıtlı değişik fakültelere mensup kişiler tarafından hazırlanmış 16 adet lisansüstü tez bulunmaktadır. (<http://www.yok.gov.tr:8080/YokTezSrv> [27.02.2004]) Ekonomik hayat ve ekonomik düşünce konusu adı altında da İslâm ekonomisiyle ilgili benzer çalışmalar ve İlahiyat fakültelerindeki araştırmacıların İslâm iktisadını ilgilendiren bazı çalışmaları bu sayıya dahil değildir. Diğer yandan Institute of International Studies, (University of California, Berkeley) (<http://globetrotter.berkeley.edu/islam/economicsB.html> [27.02.2004]) tarafından Moral Economy of Islam başlığı altında yapılan bibliyografya çalışmasında; 113 kitap ve 23 makale isminden söz edilmektedir. Bir başka bibliyografya çalışmasında, İslâm Ekonomi Bilimi konusunda İngilizce olarak kaleme alınmış 152 çalışmadan bahsedilmektedir. (Bibliography on Islamic Economics, <http://www.islamic-world.net/economic/bibliography.html> [27.02.2004]). İslâm ekonomi bilimini konu alan ve Mohammad Manzoor tarafından yapılan bibliyografya çalışmasında 1996 yılına kadar yapılmış yaklaşık 317 kitap ve makaleden söz edilmektedir. (<http://dbs.ruhr-uni-bochum.de/iee/download/CoE-Literaturliste.pdf> [02.03.2004])

⁵³ Bu tür bir tanımlamanın ekonomi biliminde ana akım (hâkim)

eğer bu tanımlama yerinde ise bu tanımlamaya uymayan insanî davranışlar nasıl yorumlamalıdır? Dolayısıyla, kendi çıkarından başka bir şey düşünmeyen, maddi alanda ilerlemeyi yegane hedef sayan bir varlık olarak tanımlanması ve onun maddi refahı en üst düzeyde tutma hususunda doğuştan gelen bir eğilime ve bilgiye sahip olduğunun⁵⁶ iddia edilmesi insanın bazı davranışlarını yorumlamada zorluklar çıkarmaktadır. Çünkü, insan her zaman sadece kendi çıkarını merkeze alarak hareket etmemektedir. Diğer eylemlerinde olduğu gibi ekonomik tercihlerinde de başkalarını düşünebilmekte ve ondaki dinî, insanî ve ahlâkî duygular harekete geçebilmektedir.

İnsanın doğası kendi çıkarını düşünmeye de, başkaları için kendi çıkarlarından özveride bulunmaya da müsaittir. Fedakarlık hayatın bir gerçeğidir ve aile ve toplumun bulunduğu her yerde fedakarlık, büyük önem taşımaktadır. Özellikle çocukların bakımı anne ve babanın kendi çıkarlarından büyük oranda özveride bulunmalarını gerektirmektedir. Aynı şekilde sosyal hayatın devamı da, toplum üyelerinin bir-biri ile işbirliği içerisinde olmalarını ve kamu yararı lehine ve fakirlerle savunmasızların korunmasına yönelik fedakarlıkta bulunmayı gerektirmektedir⁵⁷.

İslam, insanın bencil ve mala karşı hırslı bir yapıda yaratılmış olduğunu⁵⁸ kabul etmekle birlikte, servetin bir imtihan aracı oluşuna⁵⁹, dünya hayatının ve nimetlerini geçiciliğine⁶⁰, kimsesiz ve fakirlerin gözetilmesi gerektiğine⁶¹ işaretle insanları fedakarlıkta bulunmaya teşvik etmiştir. Allah, kendileri zor durumda olsalar bile başkalarını kendilerine tercih etmelerinden dolayı Müslümanları (Medine'li Ensâr'ı) övmüştür⁶². Bu ayetin sonunda yer alan "kim nefsinin cimriliklerinden korunursa" ifadesi, insanın çıkarıcı davranabileceğine dolaylı olarak işaret etmektedir. Diğer yandan insanın çıkarıcılığına doğrudan işaret eden ayetler de vardır⁶³. Kur'an'da insanın psikolo-

jik özelliklerine işaret eden ayetler birlikte değerlendirildiğinde, insanın ne tam çıkarıcı ne de tam fedakar olduğu görülür. Dolayısıyla bazı insanlar normalde ideal ölçülerde davranırsa da, pek çok insanın davranışı bencillik ve fedakarlık gibi iki uç arasında seyredebilir. İnsan davranışlarını ahlâkî değerlerle desteklemek suretiyle ideal ölçülere yakınlaştırmak aslında İslâm'ın gönderiliş ve varlık nedenidir⁶⁴.

5. İslâm İktisat Ahlâkının Düşünce Temelleri

İslam iktisat düşüncesinin, dinin temel kaynaklarına ve bu kaynakların yorumuna dayandığına biraz önce işaret ettik. Elbette ki, bu düşüncenin oluşumunda üst değerlerin etkili olduğu bir gerçektir. Çünkü konu İslâm açısından değerlendirildiğine göre, diğer alanlarda olduğu gibi bu noktada da Allah inancı belirleyici ve etkili olacaktır. Diğer yandan din, sorumluluğu bu dünyanın ötesine de taşıdığından ekonomik eylemlerde uhrevî sorumluluk düşüncesi, yönlendirici bir konumda olacaktır. Ahiretteki sorumluluğun dinin özünü oluşturan "adalet"e göre belirleneceğinde ise şüphe yoktur. Öyleyse, İslâm iktisat ahlâkının düşünce temellerinin bu üç değer üzerine kurmanın gerekliliği kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.

a. Allah inancı

İslâm'ın temel inancı şudur: kainattaki her şey tek ve eşsiz Allah tarafından yaratılmıştır. Allah tarafından yaratılmış olması yönüyle, bütün insanlar O'nun yeryüzündeki halifesidir, birbirleriyle kardeşler ve eşittir. Dolayısıyla, soy, cinsiyet, milliyet, servet üstünlük göstergesi olamaz⁶⁵. Bu inanç hayatın diğer alanlarında olduğu gibi, ekonomik ilişkilerde de bireysel eylemleri yönlendirmektedir.

İktisadi kaynakların mutlak anlamda Allah ait olması⁶⁶, bunların dağıtım, paylaşım ve kullanım biçimine sınırlamalar getirmesini haklı göstermektedir. Dolayısıyla insanlar bu kaynakları sadece kendi haz ve çıkarlarını en üst düzeyde gerçekleştirmeye yönelik olarak diledikleri gibi kullanamazlar. Kaynak kullanımında ve ekonomik eylemlerde davranışları sınırlayıcı bazı değerlerin konulmuş olması ve bunları dikkate alma veya almamadan dolayı insanın sorumlu tutulması, İslâm'da iktisadî ilişkilerin dinî ve ahlâkî zeminde ele alındığını göstermektedir. Dolayısıyla, kaynak kullanımı ve mülkiyet sınırsız ve sorgulanamaz bir

⁵⁶ Khan, s. 18.

⁵⁷ Ayrıntılı bilgi için bk. Chapra, s. 173.

⁵⁸ "Gerçekten insan bencil ve haris olarak yaratıldı" (Meâric, 70/19) ve "Kim nefsinin bencil tutkularından kurtulursa işte onlar kurtuluşa erenlerdir" (Teğâbü'n, 64/16) ayetleri bu duruma örnek olarak gösterilebilir.

⁵⁹ "Biliniz ki, mallarınız ve çocuklarınız birer imtihan sebebidir. Büyük mükafat Allah kâtındadır" (Enfâl, 8/28), "Biliniz ki, mallarınız ve çocuklarınız sizin için bir imtihandır. Büyük mükafat ise Allah yanındadır" (Teğâbü'n, 64/15)

⁶⁰ "Size verilen şey sadece dünya hayatının geçimidir. Allah'ın yanında bulunanlar ise, daha iyi ve daha süreklidir." (Şûrâ, 42/36). Aynı konuya işaret eden ayetler için bk. Âl-i İmrân, 3/14-15; Nahl, 16/30.

⁶¹ "...Asıl iyilik o kimsenin iyiliğidir ki, (...) Allah rızası için yakınları, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışlara, dilencilere ve boyunduruk altında bulunan köle ve esirlere sevdiği maldan harcar, namaz kılar, zekat verir." (Bakara, 2/177). Aynı konuya işaret eden ayetler için bk. Bakara, 2/215; İnsân, 76/8-12; Beled, 90/12-15.

⁶² 59/Haşr, 9.

⁶³ "Çok cimridir bu insan" (17/İsrâ, 100). Aynı duruma işaret eden

ayetler için bk. Meâric, 70/19-21; Adiyât, 100/8.

⁶⁴ "Şüphesiz ki bu Kur'an, en doğru yola iletir; iyi davranışta bulunan müminlere, kendileri için büyük bir mükafat olduğunu müjdeler" (İsrâ, 17/9)

⁶⁵ Hucurât, 49/13; Abese, 80/1-10.

⁶⁶ "Göklerde ve yerde olanların hepsi mülkün sahibi, mukaddes, aziz, hakîm olan Allah'ı tesbih eder." (Cuma, 62/1) En'am, 6/165; Hadid, 57/7, 10; Fâtır, 35/13; Teğâbü'n, 64/1.

yetkiyi kullanma özgürlüğü değil⁶⁷, tam bir sorumluluğu kapsayan ve korunması gereken bir haktır.

Allah'ın kaynakların gerçek sahibi oluşu, İslâm'da özel mülkiyetin olmadığı, kişinin yasal yollarla elde ettiği serveti üzerinde tasarruf yetkisinin bulunmadığı anlamına gelmez. Herkes teşebbüs özgürlüğüne ve kaynaklardan yararlanma hakkına sahiptir. Ancak bu haklar servetin ve kaynakların gerçek sahibinin Allah olduğu daha doğrusu bunların ilahi bir ihsân olduğu⁶⁸ düşüncesinden bağımsız düşünülmemelidir. Bu düşünce ile bireyin ekonomik eylemlerinde dürüstlüğüne sağlayan zihinsel, ahlâkî ve manevî açıdan donanımlı olması amaçlandığı söylenebilir⁶⁹. Bu düşünce aynı zamanda bütün insanların kaynaklardan yararlanma hakkına sahip olduğuna işaret etmektedir. İnsanın ve toplumun olduğu yerde sınırlamalar koymakla Allah, kişinin akrabaları, komşuları, arkadaşları, fakir fukara ve miskinlerin, kısaca toplumun bütün üyelerinin hakkını gözetmeyi hedeflemiştir.

Her insan, meşru yollarla kazandıklarının, miras yoluyla kendisine intikal eden mallarını ve diğer yasal araçlarla elde ettiklerinin sahibi olma noktasında eşittir ve sahip olduklarından yararlanması onun en tabii hakkıdır. Dinî ve sosyal gerekleri ifa ettiği ve meşru sınırlar içerisinde kaldığı sürece kişi mülkünde dilediği gibi tasarruf hakkına sahiptir. Ancak dinî ve sosyal gerekler ifa edilmediği veya meşru sınırların ötesine geçildiği durumlarda, yönetimin toplumsal ihtiyaçları dikkate alarak buna müdahale hakkı her zaman saklıdır⁷⁰.

b. Uhrevî sorumluluk

Ekonomik eylemlerin işleyiş biçimi konusunda düzenlemelerde bulunmak hukukun ilgi alanına girmektedir. Ancak kontrol hususunda hukukun yetersiz kaldığı ya da ulaşmadığı noktalarda sorumluluk tamamen kişinin vicdanına kalmaktadır. Bu durumlarda kontrol, sorumluluk duygusunu bireylerin vicdanına yükleyen dinî ve ahlâkî değerlerle sağlanabilmektedir. Bu durum bir yönüyle Allah sevgisi, bir yönüyle de ahiretteki sorumlulukla bağlantılıdır. Yapmış olduğu veya yapacağı her ekonomik davranışından ötürü kişinin ahirette sorumlu olacağı düşüncesi davranışların bu dünyayı aşan boyutuna işaret etmektedir. Örneğin ekonomik eylemlerde hile ve aldatma hukukî düzenlemelerle şeklen ve kontrol edilebildiği ölçüde engellenebilir. Ancak ahlâkî sorumluluk bulunmadığında, aldatma ve hileyi

yüzeysel engellenmenin ötesine geçilemez. "İnsanlardan alırken ölçüp tarttıklarında tam, onlara vermek için ölçüp tarttıklarında ise noksan yapan hilekarlara yazıklar olsun. Onlar düşünmezler mi ki, büyük bir günde diriltilecekler"⁷¹ ayeti ekonomik eylemlerin ahlâkî boyutuna ve sorumluluğun ahiret yönüne dikkat çekmektedir. Dolayısıyla, Müslüman her ekonomik eyleminin ahirete yönelik boyutunu düşünmek zorundadır. Herhangi bir ekonomik eylemi seçişinin yarar ve zararını ve maliyetini hesaba katmak durumdadır. Bu yarar ve maliyet düşüncesi sadece dünya ile sınırlı değil, aksine dünya ve ahiret dengesi bağlamında ele alınmalıdır. Kısaca eylemin kısa ve uzun vadeli sonuçları birlikte değerlendirilmelidir⁷².

Oto kontrolün iki kaynaktan geldiğine inanılır. Onlardan birisi, insanda doğuştan var olan iyilik duygusudur. İkincisi ise ahirete yönelik mükafat ve ceza inancıdır. Ahiret inancının Allah inancına bağlı olduğunu ise açıklar. Yanlılardan kaçınır ve diğerler insanların yararı için özveride bulunursa, ahiretteki mutluluğu elde etmiş olacağına inanmakla, kişi bu dünyadaki kısa hayatını ötelere uzattığını düşünmüş olur⁷³.

c. Adâlet

Allah, bilgi ve adâlet, aynı anlamı ifade eden diğer kelimeleri de hesaba katarsak, Kur'an'da en fazla kullanılan kavramlardandır. Kur'an'da ekonomik eylemlerin her üç aşamasında yani üretim, dağıtım ve tüketimde adâlete uygun davranmaya vurgu yapılmaktadır. Adâlet, üretimde verimi ve işe yaramazlıkla mücadeleyi, dağıtımda adil bölüşümü ve tüketimde ölçülü olmayı gerektirmektedir⁷⁴.

Adâlet düşüncesi fert ve toplum yararı arasında bir dengenin oluşmasına ve mekasidü's-şeria'nın bireysel ve sosyal hayata yansımaya yardımcı olmaktadır. Adâletsizlik refahın gerçekleşmesini engellemekten, gerilimi artırmaktan ve sosyal huzursuzlukları körüklemekten öte bir şey yapmaz. Ayrıca adâletsizlik fertlerin en iyiyi ve ideali gerçekleştirmede cesaretlerini kırar ve bu yüzden gelişmeyi geciktirir⁷⁵.

Bu sebeple İslâm gelir ve servet dağıtımındaki eşitsizlikleri ortadan kaldıracak bir dizi düzenlemede bulunmuş ve bir sonraki başlık altında değinileceği gibi, haksız mal ve kazanç elde etme biçimlerini yasaklamıştır. Yine bu anlamda dağıtım ve paylaşımında adâleti gerçekleştirecek bir kısım düzenlemelerde bulunmak suretiyle İslâm, refahın tabana yayılmasına öncelik vermiştir.

⁶⁷ Gambling vd., s. 33.

⁶⁸ Bakara, 2/29; A'râf, 7/10; Ra'd, 13/3; İbrâhim, 14/32-33, 34; Vâkıa, 56/63-64.

⁶⁹ Ahmad, Ziauddin, "Socio Economic Values of Islam, and Their Significance and Relevance to The Present Day World", *Islamic Studies*, X/4, Islamabad, 1971, s. 345.

⁷⁰ Fazlurrahman, s. 32.

⁷¹ Mutaffifin, 83/6.

⁷² Kahf, s. 76.

⁷³ Chapra, s. 183.

⁷⁴ Kahf, s. 78.

⁷⁵ Chapra, s. 182.

6. İslâm İktisat Hayatında Ahlâkî Düzenlemeler

İslâm'ın temel kaynaklarında yer alan ve iktisadî ilişkilerin genel çerçevesine işaret eden ayetlerden ve özel bir sosyal davranış biçimine değinen ifadelerden de anlaşıldığı gibi, İslâm'ın ekonomik konularla biri doğrudan, diğeri dolaylı olmak üzere iki çeşit bağlantısı bulunmaktadır. Mülkiyet⁷⁶, alışveriş⁷⁷, faiz⁷⁸, hırsızlık⁷⁹, zekat⁸⁰, ceza⁸¹, vb hususlardaki belirlemeleri, İslâm'ın iktisadî konularla doğrudan bağlantısını belirginleştirirken; emanete riâyet⁸², adâlet⁸³, sadaka⁸⁴, fedakarlık⁸⁵, ihsân⁸⁶, helal ve temiz şeylerden yararlanma⁸⁷, israf⁸⁸, yetim ve fakirleri gözetme⁸⁹ vb ahlâkî teşvikleri de dolaylı bağlantısını ortaya çıkarmaktadır. Bu bağlantıları kesin çizgilerle birbirinden ayırmak mümkün değildir. Bir yandan kişilerin zihni yapısını şekillendirerek, diğeri yandan da ekonomik ilişkilerin boyutlarını belirleyerek bunların ahlâkî bir zeminde şekillenmesine katkı sağlamaktadır.

Yukarıda da değinildiği gibi insan doğası itibarıyla iyi veya kötü, doğru veya yanlış, haklı veya haksız, adâlete uygun veya adâlete ters davranışlar içerisinde bulunabilir. İyi, doğru, haklı ve âdil davranışlarda bulunması ve kötü, yanlış, haksız ve âdil olmayan davranışlardan kaçınması için uyarıcı ve özendirici ifadelerle insanın yönünü belirlemesi istenmiştir. Çünkü, iktisat ahlâkını gerçekleştirme ve yaygınlaştırmanın yolu bireysel sorumluluğun zihinlere yerleştirilmesiyle mümkündür. Zihni şekillenmenin alt yapısını inanç oluşturmada ve sağlam bir inanç örgüsü ise ancak ibadetlerle desteklendiği oranda güçlenmektedir⁹⁰. Şuayb Peygamberin ölçü ve tartıda hile yapılmamasına yönelik çağrısına

76 Göklerde ve yerde olanların hepsi mülkün sahibi, mukaddes, aziz, hakim olan Allah'ı tesbih eder." (Cuma, 62/1) Benzer ifadeler için bk. En'am, 6/165; Hadid, 57/7, 10; Fâtr, 35/13; Teğâbün, 64/1.

77 Bakara, 2/275; Nisâ, 4/29.

78 Bakara, 2/275-278; Âl-i İmrân, 3/130.

79 Mâide, 5/38.

80 Ayetlerden bazıları için bk. Bakara, 2/43, 110, 177, 215, 263, 264, 267, 273; Âl-i İmrân, 3/92, 134.

81 Nisâ, 4/92..

82 A'râf, 7/29; Nahl, 16/90.

83 En'am, 6/152; İsrâ, 17/35; Rahmân, 55/7-9; Mutffifin, 83/1-7

84 Bakara, 2/265, 272; Münâfikûn, 63/10; Leyl, 92/18-19.

85 Haşr, 59/9.

86 Bakara, 2/112; Yûnus, 10/26; Nahl, 16/90; Lokmân, 31/3-5.

87 Bakara, 2/168, 172; Mâide, 5/5, 87-88; Nahl, 16/114.

88 En'am, 6/141; A'râf, 7/31; İsrâ, 17/26-27.

89 Bakara, 2/177, 273; İsrâ, 17/26; Rûm, 30/38; Hâkka, 69/ 33-34; Müddesir, 74/40-44; Mâün, 107/1-3.

90 İnanç ve ibadetin ekonomik eylemlerdeki etkisine örnek olarak bk. Bayraktar, Mehmet, "İslam İnanç ve İbadetlerinin Kişiyi Ekonomik Yapmadaki Rolü", *İktisadî Kalkınma ve İslâm*, İstanbul 1987, s. 51-57.

kavminin vermiş olduğu cevap⁹¹ ve ibadetlerin kötülüklerden koruyacağına işaret eden ayet⁹² bunun en somut örneğidir. Dolayısıyla İslâm, ekonomik eylemlerin ana aktörü olan insanın doğal özelliklerine işaret ederek onların pratikte hangi yöne yönlendirilmesi gerektiğine işaret etmektedir:

Kur'an, insanın biriktirme ve biriktirdiğini harcarca hususunda aşırılığa kaçabileceğine vurgu yaparak, onun ekonomik ilişkilerde dengeli sağlamlarını istemiştir. İnsanın ne tamamen birikimlerini sorumsuzca saçıp savurması, ne de cimrilik ederek sadece kendini düşünüp başkaları aleyhine kendi servetini sorumsuzca çoğaltması hoş karşılanmaktadır⁹³. İnsandan istenen savurganlıkla cimrilik arasında orta bir yolu takip etmektir. Al-i İmrân, 3/29 ve A'râf, 7/31. ayetleri, yıkıma neden olacak cimrilik ile Allah'ın bütünüyle hoşlanmadığı savurganlık arasında dengeli bir yol izlenmesi gerektiğini açıkça vurgulamaktadır. Dolayısıyla hem açgözlü ve cimri bir tarzda servet edinme, hem de servetin aşırı ve sorumsuzca tüketimi tenkit edilmektedir⁹⁴. Yine merhametli olma, başkalarını düşünme, yardımlaşma, kardeşlik duygusu içerisinde bulunma, fedakarlık gibi ahlâkî güzellikler de insandan beklenen davranışlar olarak kabul edilmektedir.

İslâm'ın ekonomik ilişkilerle hem doğrudan hem de dolaylı bağlantısını en iyi göstergelerden olan mülkiyeti kazanma biçimi hakkındaki düzenlemelerinin ağırlık noktasını ahlâkî düzenlemeler oluşturmaktadır. Bu düzenlemelerin başında mülkiyetin hangi yollarla kazanılabileceğini gösteren uyarılar yer almaktadır. İslâm bu hususta, meşruiyeti şart koşmakta⁹⁵ ve dolayısıyla gayr-i meşru yollarla kazanç edinmeyi yasaklamaktadır⁹⁶. Bu ahlâkî uyarılardan birisi de kaynakların diğeri insanlar aleyhine olabilecek tarzda kullanılmaması gelmektedir. Çünkü kaynaklardan

91 "(Şuayb dedi ki,) Ve ey kavmim! Ölçüyü ve tartıyı adaletle yapın; insanlara eşyalarını eksik vermeyin; yeryüzünde bozguncular olarak dolaşmayın." (Hüd, 11/85). "Dediler ki: Ey Şuayb! Babalarımızın tapıklarının, yahut mallarımız hususunda dilediğimizi yapmayı terk etmemizi sana namazın mı emrediyor? oysa sen yumuşak huylu ve çok akıllısın." (Hüd, 11/87)

92 "(Resûlüm!) Sana vahyedilen Kitab'ı oku ve namaz kıl. muhakkak ki, namaz hayasızlıktan ve kötülükten alıkoyar." (Ankebüt, 29/45)

93 Nisâ, 4/36-37; En'am, 6/141; A'râf, 7/31; Furkân, 25/67.

94 Âl-i İmrân, 3/180; Tevbe, 9/34; Me'âric, 70/21; Beled, 89/15-20; Leyl, 92/11.

95 Mülkiyeti kazanmanın meşru yolları arasında; şahsi emek (Necm, 53/39; Nisâ, 4/32), hukukî yollarla iktisab (Nisâ, 4/7-12, 20-24; Bakara, 2/233; Talâk, 65/7; Tevbe, 9/60; Enfâl, 10/60 ...) ve mübadeleyi (Mâide, 5/1; Nisâ, 4/29) sayabiliriz. İslâm'da mülkiyeti kazanmanın meşru yolları hakkında geniş bilgi için bk. Demir, Fahri, *İslâm Hukukunda Mülkiyet Hakkı ve Servet Dağılımı*, Ankara 1986, s. 175-224.

96 Meşru olmayan kazanç elde etme yolları arasında; gasp (Nisâ, 4/10, 29), hırsızlık (Mâide, 5/38), kumar (Mâide, 5/90-91), rüşvet (Bakara, 2/188), fuhuş (Nûr, 24/33), faizi (Bakara, 2/275; Âl-i İmrân, 3/130) sayabiliriz. Meşru olmayan kazanç yolları hakkında geniş bilgi için bk. Demir, s. 225-238.

yararlanma herkesin doğuştan gelen hakkıdır ve sorumluluk ve karşılıklı yararlanma temelinde işletilmelidir⁹⁷. Bu anlamda kaynaklar üzerinde tekel oluşturma ve başkalarının bunları kullanmasının engelleme kabul edilebilir bir durum değildir.

Diğer yandan kaynakları verimli kullanmak ve kaynak israfıyla sonuçlanabilecek davranışlardan uzak durmak gerekmektedir⁹⁸. Bu amaçla, başkalarının fiziki ve ruhi yapılarının zararına olabilecek ekonomik davranışların önüne geçilmesi bireysel ve toplumsal bir sorumluluk olarak kabul edilmelidir. Bireylerin vicdani sorumlulukla bu tür davranışlardan kendiliklerinden kaçınmaları beklenirken, etrafındakilerin de "iyiliği emretme ve kötülükten sakındırma" ilkesi doğrultusunda bu tür davranışlara müdahale etmesi öğütlenmektedir.

İslâm insanın servet edinme ve bu serveti kullanma hakkını kabul etmiştir. Aşlında bu sadece dinlerin insanlara tanıdığı olduğu bir ayrıcalık değildir. Çünkü insanın olduğu her yerde üretim ve tüketim zorunlu bir eylemdir. İslâm, bu hakkın nasıl kullanılacağı konusunda düzenlemelerde bulunmuş ve üretim ve tüketim biçiminin nasıl olması gerektiğinin çatsını oluşturmuştur. Bu çatinın ana direkleri; üretim ve tüketimin meşru ölçüler içerisinde olması, bunların insanları ruh ve beden sağlığına aykırı olmaması, ölçülü ve dengeli olması, bir emek veya risk karşılığı olması, refahın tabana yayılmasının sağlanması gibi hususlardır. Bunlardan biri veya birkaçı olmadığında toplumsal hayatta krizler ortaya çıkar ve toplumsal dengeler zarar görür.

Herkesin, başkalarına zarar vermemek ve İslâmî değerlere ters düşmemek şartıyla⁹⁹, üretim ve üretilen serveti kullanım hakkı garanti altına alınmıştır ve bu hususlarda hiç kimseye ayrıcalık tanınmamıştır. Hırsızlık, tefecilik (riba), yetimlerin mallarını zimmete geçirme, rüşvet alma veya verme, karaborsacılık, ihtikar, gasp, başkasının malını rızası olmadan zorla alma, özel veya kamu mülkiyetine karşı hile, alırken veya satarken yanlış ölçme gibi emek harcamadan servet edinme biçimlerinin tümü yasaklanmıştır¹⁰⁰. Aynı şekilde helal ve temiz şeyleri servet edinmenin¹⁰¹ önündeki engellerin kaldırılması amaçlanmıştır. Çünkü, toplumun sadece bir kısmının kaynaklardan yararlandığı yada sadece bazı devletlerin bu kaynaklar üzerinde tekel oluşturmaya çalıştığı durumlarda bireysel, toplumsal ve küresel

huzursuzluklar kaçınılmazdır.

İslâm, değerleri gözetilerek edinilen servete ve zenginliğe olumlu yaklaşıp da bunun bir baskı aracı olarak kullanılmasına müsaade etmemektedir¹⁰². Dolayısıyla, servet kibir, gurur ve tahakküm aracı olarak kullanılamaz¹⁰³. Servet edinmek, kişinin Allah'a, topluma, ailesine ve kendi ihtiyaçlarına karşı görevini ifa etmede yardımcı olduğu ölçüde arzulanan bir durumdur¹⁰⁴.

Sağlığa zararlı malların üretim, dağıtım ve tüketimini İslâm, kabul etmez. İnsan, servetini insanlığın zararına olacak tarzda tüketme hakkına sahip değildir. Dolayısıyla, İslâm'da ruh ve beden sağlığına zararlı maddelerin üretim veya tüketimi; içki, kumar, uyuşturucu, fuhuş ve fuhuştan elde edilen gelirler meşru kazanç yolları olarak kabul edilmemiştir¹⁰⁵.

İslâm, toplumsal refahın bütün toplum üyelerince paylaşımına yönelik bir takım düzenlemelerde bulunulmuştur¹⁰⁶. Servetin belirli ellerde toplanması arzulanan bir durum değildir ve İslâm zekat, sadaka, kefaretlar, devlet gelirlerinin bölüşümü gibi düzenlemelerle bu durumu büyük ölçüde engellemektedir. Çünkü servetin belirli ellerde toplanması, onun bütün toplumun çıkarı için kullanımının önündeki en büyük engellerden birisidir. Bu durum zamanla servetin sürekli olarak bir grubun lehine artmasına sebep olabilmektedir. Halbuki refahın tabana yayılması veya en azından herkesin asgari hayat standartlarından yararlanması esastır. Zekat asgari hayat standardının tabana yayılmasını sağlayan bir kurum iken, sadaka ve diğer yardım araçları tabanın refah payını artırıcı nitelikte yardımlaşma biçimidir.

Sonuç

İslâm iktisadi faaliyetlerle ilgili konularda hem hukukî hem de ahlâkî düzenlemelerde bulunmuştur. Bu durum pratikte bir takım kolaylıklar sağlamaktadır. Çünkü, ahlâkî ilkelerle bireysel sorumluluk vicdanlara yüklendiğinde, maddi kontrolün olmadığı durumlarda bile yaptırıma sahip birer değer olarak insanları kontrol edecektir. Bu sebepten olsa gerek Kur'an, hukukî ve ahlâkî değerler arasında iyi bir koordinasyon oluşturur. Onları, birbirini destekleyen iki gerçeklik olarak değerlendirir.

İslâm'ın ekonomi görüşünü, onun dünya görüşünden bağımsız olarak ele almak mümkün

97 "Yeryüzünde ne varsa hepsini sizin için yarattı" (Bakara, 2/29) ayeti, esas itibarıyla bütün insanların bu kaynaklardan yararlanma hakkının olduğunu açıkça göstermektedir. Ayrıca bk. En'am, 6/12.

98 A'raf, 7/31; İsrâ, 17/29.

99 Ahmad, s. 347.

100 Bk. 76-89 arasında yer alan dipnotlardaki ayetler.

101 Bakara, 2/168, 172; Mâide, 5/5, 87-88; A'raf, 7/31-32; Nahl, 16/114.

102 Arif, s. 100.

103 Hadid, 57/20.

104 Khan, s. 19.

105 Geniş bilgi için bk: Demir, s. 225-238.

106 Servetin ve dolayısıyla refahın tabana yayılmasını sağlayan düzenlemeler hakkında geniş bilgi için bk. Gözübenli, Beşir, "Hz. Peygamber (sav)'in Refahı Tabana Yayma Siyaseti", *Ebedî Risale* 2, İzmir 1993, s. 91-110.

değildir. Evreni ve içerisinde olanları ve dolayısıyla insanı yaratan Allah'tır. Yaratılan insan yaratıcısına karşı sorumlu bir varlıktır. Bu sorumluluk düşüncesi kaynakların kullanımında, üretim ve tüketimde kişinin ölçülü davranmasını gerektirecektir. Çünkü sadece pazarın rekabetçi gücü ve yönetimin müdahalesi bireylerin adâlete uygun olanları yapmasını ve haksız olan ekonomik eylemlerden kaçınmasını sağlaması mümkün değildir. Öyleyse dini ve ahlâkî değerler olmadan bireysel ve toplumsal yararın etkili bir şekilde sağlanması zordur, hatta bazı durum-

larda imkansızdır.

İslâm'ın ilk yıllarında inen ayetlerle ekonomik ilişkilerin ahlâkî boyutuna işaret edilmesi, daha sonraki ayetlerde ise, yanlış davranışlar için hukukî yaptırımın ön görülmesi, ahlâkî yönün yetersiz kaldığı noktalarda hukukun devreye girmesine dolaylı olarak işaret etmektedir. Öyleyse, İslâm'ın temel gayesinin ekonomik ilişkilerde hukuka ve yönetime fazla iş bırakmadan meseleyi ahlâk zeminde çözmek olduğunu söyleyebiliriz.